

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

На правах рукопису

ШЕНЬ БІНЬБІНЬ

УДК 811.861.1'36:821.161.1-3"18"

**ВОКАТИВИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СІМЕЙНОЇ
КОМУНІКАЦІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ
(на матеріалі творів Л. М. Толстого і С. Т. Аксакова)**

10.02.02 – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі прикладної лінгвістики, порівняльного мовознавства та перекладу Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, доцент
Зернецька Алла Анатоліївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, декан
факультету іноземної філології,
професор кафедри прикладної
лінгвістики, порівняльного
мовознавства та перекладу

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Бріцин Віктор Михайлович,
головний науковий співробітник
Інституту мовознавства імені
О. О. Потебні НАН України

кандидат філологічних наук
Бураго Олена Геннадіївна,
старший викладач кафедри англійської
мови і перекладу факультету
Сходознавства Київського
національного лінгвістичного
університету

Захист відбудеться « 4 » вересня 2020 р. о 13.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий « 29 » липня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На сучасному етапі наукового лінгвістичного знання активізувався інтерес дослідників як до спілкування загалом, так і до власне процесів спілкування, перебіг яких реалізується в різних комунікативних ситуаціях, що закономірно стимулювало зацікавлення окремими складниками комунікативно-мовленнєвої взаємодії.

Мовленнєвоетикетні формули утворюють мовленнєвий етикет в окремій лінгвокультурі і функціонують у текстах різної стилістичної й жанрової належності, дослідження яких дозволяє суттєво доповнити, уточнити й конкретизувати уявлення про той чи той національний мовленнєвий етикет як про історично сформовану в суспільстві систему правил і норм комунікативно-мовленнєвої взаємодії. У російській лінгвокультурі, як і в багатьох інших, особливе місце серед таких джерел займають тексти письменників-класиків, чії літературні твори зафіксували мовне життя минулих епох у всьому його розмаїтті, у тому числі й в аспекті комунікативно-мовленнєвої поведінки тодішніх носіїв російської мови.

Таким чином, **актуальність** дослідження базується на посиленні інтересу сучасної наукової спільноти до естетичного осмислення у творах художньої літератури родинної комунікації – мовленнєвої взаємодії, що здійснюється всередині малих соціальних груп (сімей), оскільки сьогодні цей аспект практично не вивчений з комунікативно-лінгвістичних позицій, тим більше в руслі синхронно-діахронічного підходу. Окрім того, актуальність убачаємо й у спробі комплексного аналізу такого компонента мовленнєвої взаємодії, як звертання, або вокатив, в умовах родинної комунікації (названа категорія не лише виконує в спілкуванні низку важливих функцій, але й визначає певну «схему» розгортання усього комунікативного процесу, а також значною мірою впливає на його тональність).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах реалізації комплексної теми «Актуальні проблеми славістики», що розробляє кафедра слов'янських мов факультету іноземної філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема «Національно-культурна специфіка російського мовленнєвого етикету (на матеріалі класичної літератури)» затверджена на засіданні кафедри російської мови факультету іноземної філології Національного педагогічного університету М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 16 грудня 2015 року) і на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету М. П. Драгоманова (протокол № 10 від 28 січня 2016 року). Тема дисертаційного дослідження уточнена й скоригована на спільному засіданні кафедр слов'янських мов і прикладної лінгвістики, порівняльного мовознавства та перекладу факультету іноземної філології Національного педагогічного університету М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 5 вересня 2019 року) і на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 31 жовтня 2019 року).

Мета роботи – виявлення і систематизація вокативів (звертань) як мовленнєвоетикетних формул російської дворянської сімейної комунікації в прозових творах російської класичної літератури; установлення їхніх структурно-семантичних і прагматичних характеристик, а також естетичної та культурної значущості в аналізованих художніх дискурсах та певною мірою в російській лінгвокультурі.

Відповідно до поставленої мети в роботі вирішуються такі **завдання**:

- аналітично узагальнити наявні визначення мовленнєвого етикету, розміщені в дослідницькій і довідниковій літературі, акцентуючи увагу на власне лінгвістичному та комунікативно-прагматичному аспектах;
- продемонструвати національно-культурну значущість російського мовленнєвого етикету як вагомого складника російської лінгвокультури;
- розглянути звертання (вокатив) як мовленнєвоетикетну формулу зі структурно-семантичних, комунікативно-прагматичних і соціокультурних позицій;
- схарактеризувати сімейну комунікацію як особливий вид спілкування і визначити своєрідність мовленнєвого етикету в ньому;
- здійснити комплексний аналіз вокативів, використовуваних у творах Л. М. Толстого і С. Т. Аксакова, виявити їхні функції як мовленнєвоетикетних формул сімейної комунікації російського дворянського суспільства ХІХ-го століття;
- класифікувати зібраний матеріал з урахуванням соціального статусу комунікантів і характеру родинних відносин між ними;
- фрагментарно зіставити функції виявлених мовленнєвоетикетних одиниць із системою формул сучасного мовленнєвого етикету.

Об'єктом дисертаційного дослідження є вокативи як мовленнєвоетикетні одиниці, що функціонують у класичній російській прозі в різних комунікативно-мовленнєвих ситуаціях сімейного спілкування, відтворених у трилогії «Дитинство. Отроцтво. Юність» Л. М. Толстого та в одному з творів С. Т. Аксакова (романі «Дитячі роки Багрова-онука»).

Предмет дослідження – характеристики (семантичні, емоційно-експресивні, лінгвокультурні і под.), властиві вокативам як мовленнєвоетикетним формулами, що використовуються у творах російської художньої словесності ХІХ-го століття (у трилогії Л. М. Толстого «Дитинство. Отроцтво. Юність» і повісті С. Т. Аксакова «Дитячі роки Багрова-онука»).

Матеріалом для виконання дисертаційної роботи є тексти прозових творів російських письменників-класиків («Дитинство. Отроцтво. Юність» Л. М. Толстого, «Дитячі роки Багрова-онука» С. Т. Аксакова), у яких відбито життя російських дворянських сімей другої половини ХІХ-го століття (система домашньої освіти; традиції сімейного дозвілля; стосунки між членами сім'ї і членів сім'ї зі слугами та ін.).

Мета й завдання дослідження обумовили застосування таких **методів**: *метод спостереження й описовий метод* (для відбору й опису мовного матеріалу, його систематизації); *зіставний метод* (для вивчення якісний і

кількісних трансформацій у складі досліджуваних одиниць, а також для опису варіативності на різних етапах їхнього становлення); *статистичний метод* (для визначення частотності аналізованих одиниць); *контекстологічний метод* (для встановлення меж вокативів, їхніх варіантів, характеру лінійних зв'язків у тексті, сполучуваності з іншими компонентами); *лінгвопрагматичний аналіз* (для визначення специфіки сприйняття мовленнєвоетикетної одиниці з урахуванням особливостей національної етики й естетики); *семантико-стилістичний метод* (спрямований на виявлення найтонших смислових відтінків етикетних одиниць як виражальних мовних засобів в аналізованих текстах); *метод компонентного аналізу* (для осмислення семантичної структури вокативів); *елементи діахронічного аналізу* (пояснюють еволюціонування звертань та їхніх значень, що, переходячи в групу нерегулярних форм, змінюють сферу вживання, стилістичне й прагматичне значення); *метод аналізу словникових дефініцій* (для вивчення плану змісту звертань а аспекті семантичної кодифікації).

Наукова новизна дисертації полягає в аналітичному узагальненні й систематизації з позицій новітнього лінгвістичного знання – лінгвістичної прагматики і лінгвокультурології – вокативів як мовленнєвоетикетних формул, що функціонують у російській класичній прозі XIX-го століття. Це дозволяє уточнити як діапазон формул мовленнєвого етикету, що використовують переважно в сфері сімейної мовленнєвої комунікації, у його сучасному стані, так і деякі аспекти сучасної теорії мовленнєвого етикету (зокрема актуалізацію звертань як мовленнєвоетикетних знаків апелятивної функції).

Теоретичне значення. Отримані в процесі дослідження результати дозволяють доповнити уявлення про національно-культурну своєрідність вокативів як компонентів мовленнєвого етикету, що сформувався в тій чи тій лінгвокультурі; удокладнити засади, на яких базується зазначена специфіка вокативів через її осмислення не тільки з синхронних позицій, але і з фрагментарним залученням діахронічних відомостей; досить повно розкрити характер особливостей, притаманних для мовленнєвого етикету сучасного періоду.

Теоретико-методологічною основою для виконання дисертації передусім слугували роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблем мовленнєвого етикету і загальної культуро-мовленнєвознавчої тематики – Н. І. Формановської і А. Г. Балакая, В. Г. Костомарова, В. О. Гольдіна, М. В. Александрової, А. О. Акішиної, Й. А. Стерніна, Л. П. Рижової, Г. Н. Ключова, Т. В. Тарасенка.

Істотне значення при підготовці дисертації мали також дослідження з теорії та практики мовленнєвої комунікації Т. Г. Винокур, О. А. Земської, К. Ф. Сєдова, В. В. Колесова, М. О. Кронгауза, Є. Ф. Тарасова, К. С. Федорової, А. С. Штерн, а також колективні монографії: «Теоретические и прикладные аспекты речевого общения» (1979), «Культура речи и эффективность общения» (1989), «Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект» (Москва, 1993); збірки наукових праць: «Проблемы речевой коммуникации» (Саратов, 2006), «Русский язык сегодня. Выпуск 4. Проблемы языковой нормы»

(Москва, 2006), «Язык, сознание, коммуникация. Сборник статей, посвящённых памяти В. Н. Телия» (Москва, 2016).

В основу розроблення в дисертації *лінгвокультурологічного* аспекту осмислення мовленнєвого етикету покладено дослідження з лінгвокультурології Н. Г. Брагіної, А. Вежбицької, В. В. Воробйова, В. В. Красних, В. А. Маслової, О. Т. Хроленка.

Практична значущість дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані при викладанні низки дисциплін як власне лінгвістичного, так і міждисциплінарного характеру («Основи мовленнєвої комунікації», «Теорія і практика мовленнєвої комунікації», «Стилістика російської мови», «Культура російської мови», «Лінгвокультурологія», «Лінгвістична прагматика»), а також дисциплін, що передбачають порівняння мовленнєвого етикету в різних лінгвокультурах; спецкурсів і спецсемінірів культурологічно-мовленнєвознавчої, лінгвокультурологічної і лінгвопрагматичної проблематики.

Апробація результатів дослідження. Роботу в повному обсязі обговорено на спільному розширеному засіданні кафедр слов'янських мов і прикладної лінгвістики, порівняльного мовознавства та перекладу Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Окремі положення дисертаційного дослідження знайшли відображення в щорічних повідомленнях на засіданнях кафедри російської мови (2014 – 2016 роки) та кафедри прикладної лінгвістики, порівняльного мовознавства та перекладу (2016 – 2018 роки) Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; у доповідях і повідомленнях на щорічних Днях науки викладачів, аспірантів і студентів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на міжнародних конференціях: Міжнародній науковій конференції «Світ мови – світ у мові» (Київ, 2015 р., 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Анализ и интерпретация художественного текста: проблемы, стратегии, опыты» (Київ, 2016 р.); Міжнародній науковій конференції імені проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (Київ, 2016 р., 2017 р., 2018 р.); Міжнародному науково-методичному семінарі «Феномен родного языка: коммуникативно-лингвистический, социокультурный, философский и психологический аспекты», присвяченому Міжнародному дню рідної мови (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Transformations in Ukrainian Education and Scientific Research: Global Context» (Умань, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «XI Машеровские чтения» (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2017 р.); XVII Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст: лексика, граматики, стилістика» (Харків, 2018 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано **11** одноосібних робіт: **8** статей (**5** уходять до списку видань, рекомендованих ДАК МОН України для публікації результатів дисертаційних досліджень, **1** стаття вміщена в зарубіжному виданні (Австрія); **2** статті опубліковані в нефахових збірниках) і **3** тез .

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (227 позицій). Повний обсяг роботи становить 206 сторінок, обсяг тексту дослідження – 172 сторінки (7,96 д. ар.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано його мету, завдання, предмет, об'єкт, схарактеризовано наукову новизну, теоретичну та практичну цінність, описано основні методи, зазначено матеріал дослідження, указано основні етапи і форми апробації роботи, визначено поняття «мовленневоетикетна формула».

При аналізі вокативів як компонентів процесу мовленнєвої комунікації видається доцільним розглядати їх як формули мовленнєвого етикету, або мовленневоетикетні формули, оскільки цей термін враховує не лише власне лінгвістичні характеристики названої категорії, але і вкрай важливі для нашого дослідження семантичні прирощення соціального, культурного та іншого екстралінгвального характеру.

Термін «мовленневоетикетна формула» вважаємо найбільш вдалим для позначення вживаних у спілкуванні слів і виразів, що містять у собі, крім інтенціонального сенсу, властивого етикетним формулам, ще й інформацію про своєрідність правил і традицій власне мовленнєвого етикету певного національно-культурного колективу; саме в ньому, на нашу думку, найбільш чітко зафіксовано зв'язок використовуваних у процесі спілкування лінгвістичних знаків з прийнятими в тому чи тому соціумі етичними нормами.

Мовленневоетикетні формули утворюють етикет спілкування у його динамічному існуванні в окремій лінгвокультурі, що функціонує в текстах різної стилістичної і жанрової належності. У російській лінгвокультурі, як і в багатьох інших, особливе місце серед таких текстових джерел займають твори письменників-класиків, чий літературні твори зафіксували життя минулих епох у всьому його різноманітті, у тому числі й у сфері комунікативно-мовленнєвої поведінки тодішніх носіїв російської мови.

Перший розділ – «Мовленнєвий етикет як феномен» – присвячений аналізу проблеми дослідницької методології та визначенню поняття *етикету*: усебічно досліджено теоретичне осмислення цієї комунікативно-лінгвістичної категорії з урахуванням провідної (соціокультурної) функції; визначено основні етимологічні зв'язки цього поняття; розглянуто соціально-культурні основи зародження й формування етикету в різні епохи, на матеріалі літературних творів (із залученням зіставного аспекту окремих тенденцій); указано класифікації етикету; окреслено проблеми мовленнєвого етикету в контексті етикету загалом.

Окрім того, у розділі обґрунтовано понятійний апарат роботи, детально проаналізовано концепції, що мають для виконання роботи принципове значення, оцінено внесок дослідників, які займалися розробленням означеної проблеми. Детально прокоментована співвіднесеність мовленнєвого етикету з етикою і ввічливістю, охарактеризований комплексний характер мовленнєвого етикету та

аспекти його дослідження, осмислена значущість мовленнєвого етикету як частини національної культури.

Етикет становить важливу частину загальнолюдської культури, сформовану протягом тривалого часу представниками безлічі (практично всіх) національностей. Він об'єднує в собі погляди націй і народностей на більшість морально-етичних категорій і понять та їхні уявлення про особливості суспільного співіснування.

Етикет є історичним феноменом, оскільки поява складників його правил сягає глибокої давнини; як певну систему етикетні правила почали сприймати вже в новоевропейський час, після закінчення епохи Середньовіччя, коли етикет набуває виразних рис соціокультурного явища.

Отже, правила етикету, що є результатом досвіду багатьох поколінь і різних національно-культурних спільнот, в основі своїй є міжнародними, оскільки їх дотримуються більш-менш однаково в усіх країнах. Водночас етикет кожної країни може мати свої особливості, зумовлені історичними, національними, релігійними та іншими традиціями і звичаями.

Важливим компонентом загального етикету є мовленнєвий етикет (сукупність правил поведінки людей під час мовленнєвої комунікації); ці правила багато в чому базуються на взаєминах, що склалися між учасниками комунікації, при цьому вони орієнтовані на вираження й підтримку важливих зв'язків між людьми.

Мовленнєвий етикет – це комплексне явище, для осмислення якого залучають, крім лінгвістики, дані інших наук (передусім гуманітарних), що дозволяють детально розглянути процес вербального спілкування у взаємозв'язку з різними чинниками немовного характеру, які в різний спосіб впливають на комунікацію. У русистичі термін «мовленнєвий етикет» вперше був уведений у науковий обіг В. Г. Костомаровим.

Комплексний характер мовленнєвого етикету підкреслено майже в усіх наявних сьогодні наукових визначеннях цього поняття (Н. І. Формановської, А. Г. Балакая, Л. Р. Дускаєвої та О. В. Протопопової, Л. Є. Туміної), хоча в кожному з цих визначень акцентовано на різних аспектах зазначеного феномена: соціолінгвістичному, національно-культурному, дидактичному та ін. При цьому всі наявні дефініції мовленнєвого етикету конструктивними параметрами цього явища називають:

1) очевидний зв'язок мовленнєвого етикету з *екстралінгвальною* реальністю, насамперед із культурно-національними особливостями колективу, в якому мовленнєвий етикет реалізується;

2) обов'язкове включення мовленнєвого етикету в комунікативну взаємодію, тобто реалізацію наявних етикетних формул саме *в процесі* здійснення комунікації;

3) взаємозв'язок використовуваних мовленнєвоетикетних формул з характером спілкування (його психологічним контекстом, стилістичною тональністю тощо), коли зміна одного складника здебільшого зумовлює і трансформацію інших.

Нині мовленнєвий етикет вивчають із позицій різних лінгвістичних та інших гуманітарних наукових дисциплін; серед аспектів вивчення мовленнєвого етикету виділяють *лінгвістичний*, або *власне лінгвістичний*; *соціолінгвістичний*; *лінгвопрагматичний*; *нормативно-культурологічний*, або *культурологічний*; *лінгвометодичний*, або *лінгводидактичний*; *лінгвокультурологічний*; останнім часом до названих аспектів додався *генологічний*, або *жанрологічний*. Розроблення останнього аспекту дослідження мовленнєвого етикету дозволила почати формування системи мовленнєвоетикетних жанрів, найбільш типової для кожної окремої лінгвокультури.

Мовленнєвий етикет, що функціонує в тому чи тому національному колективі, є важливою частиною національної лінгвокультури і національної культури загалом. У кожному національно-культурному співтоваристві поведінка людей у комунікативно-мовленнєвих ситуаціях регулюється відповідними правилами, що склалися в умовах саме цього суспільства і базуються на уявленнях про те, що і як людині належить робити в типових соціокультурних ситуаціях.

І хоча поведінка представників різних культур в аналогічних ситуаціях має певні спільні риси, нерідко мовленнєва поведінка особистості в тій чи тій соціально-комунікативній ролі значною мірою визначена традиціями суспільства. Так, у різних народів спілкування в аналогічних ситуаціях – наприклад, спілкування дітей і батьків, начальників і підлеглих, студентів і викладачів тощо – часто відбувається в різній стилістичній тональності, іноді кардинально протилежній за своїми параметрами, із використанням етикетних формул, що розрізняються за багатьма ознаками.

Вивчення мовленнєвого етикету з позицій лінгвокультурології, а також етнолінгвістики й етнопсихолінгвістики та низки інших міждисциплінарних напрямків набуло особливої актуальності на сучасному етапі розвитку суспільства у зв'язку зі значною активізацією міжкультурної взаємодії в різних сферах людської діяльності.

Другий розділ – «Звертання в російській лінгвокультурі» – присвячений опису історії функціонування поняття *звертання* в термінологічному лінгвістичному фонді російського мовознавства; розгляду звертань як етикетних формул; описові структурних і семантичних типів звертань, їхніх функцій; дослідженню емоційно-експресивного потенціалу звертань; характеристиці їхньої ролі як соціокультурних знаків.

Термін *звертання*, який здебільшого є синонімічним терміну *вокатив*, функціонує в російському мовознавстві досить давно: по суті, лінгвістичну характеристику цього поняття, причому з акцентом на його стилістичній значущості, знаходимо ще у виданому в середині XVIII-го століття «Кратком руководстве к красноречию...» М. В. Ломоносова.

На етапі сучасного лінгвістичного знання термін *звертання* зазнав суттєвого уточнення низки його аспектів, у ньому відбилися й досягнення тих галузей мовознавства, що актуалізувалися в останні десятиліття (наприклад,

комунікативної лінгвістики, або теорії і практики мовленнєвої комунікації); це закономірно розширило як діапазон значень терміна (щонайменше до двох), так і палітру аспектів його осмислення й вивчення. Наразі можна говорити про декілька підходів до розуміння й дослідження звертання:

1) *структурно-семантичний*: звертання потрактовується як граматично незалежний та інтонаційно відокремлений член речення, основна функція якого – називання того, до кого спрямоване мовлення. Морфологічними засобами вираження звертання є найчастіше форми називного відмінка іменника або будь-якої іменної частини мови (прикметника, займенника, числівника), а також прислівника, що вживаються в значенні іменника: «**О Волга**, колыбель моя! Любил ли кто тебя, как я?» (М. О. Некрасов); «**Голубчик!** Оно самое и есть! **Родненький!**» (А. П. Чехов). За структурою звертання може бути виражене словом або словосполученням, іноді поширеним різного типу ускладнювальними елементами (зокрема розгорнутими відокремленими означеннями). У межах цього підходу терміном, синонімічним терміну звертання, є вокатив;

2) *стилістичний (риторичний)*: розробляють у дослідженнях зі стилістики, риторики і в дослідженнях культуро-мовленнєвознавчого характеру, також закладеному ще в роботах М. В. Ломоносова. Так, в енциклопедичному словнику-довіднику «Культура русской речи» (2003) в окрему словникову статтю виділено «Звертання риторичне» (*риторичне звертання*), де звертання охарактеризовано як фігура мовлення, що «відрізняється від звичайного звертання»¹: **Коль**, пошли в кино! «**Микит!**.. Не докличешься!» (Л. М. Толстой); «**Микит, а Микита!** Оглох!» (Л. М. Толстой). Синонімом термінологічного вираження риторичного звертання є термін *апостроф*;

3) *комунікативно-прагматичний (лінгвопрагматичний)*: набув поширення в дослідженнях з лінгвістичної прагматики і комунікативної лінгвістики. У цьому разі основний акцент переноситься на розгляд однієї з двох основних функцій звертання як досліджуваного феномену – *заклику*, або *апелятивної*, зокрема на такому з її компонентів, як привернення уваги адресата: «**Держись, мой мальчик:** на свете Два раза не умирать» (К. М. Симонов); «**А, здорово, мой отец,** – Молвил царь ему, – что скажешь?...» (О. С. Пушкин);

4) *лінгводидактичний (лінгвометодичний)*: характеризується докладним вивченням насамперед у методиці викладання російської та інших мов, а також у дослідженнях дидактичного і культуро-мовленнєвознавчого характеру, пов'язаних із проблемами мовленнєвого етикету, де вживанню звертань як у сфері нормованого мовлення, так і в різних інших комунікативно-мовленнєвих сферах надають великого значення: «– **Я слушаю вас, Софья Борисовна** – тихо произносит Владимир Алексеевич. – Продолжайте, пожалуйста, **Софья Борисовна!**»; «**Я просил вас не перебивать меня... Но продолжим... Вы, товарищ Боярская, относитесь к тем людям, которые критику ... восприняли как сигнал для нападок...**»; «– **Вы даже не находите мужества выслушать правду, Боярская,** – сухо и желчно говорит Алёночкин» (В. В. Липатов).

¹ Сковородников А. П. Риторическое обращение. *Культура русской речи*. Энциклопедический словарь-справочник / под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева. М.: Флинта; Наука, 2003. С. 606.

Відповідно до завдань нашого дослідження, значно більшої уваги заслуговує підхід, що зосереджує увагу на інтерпретації звертання з *комунікативно-прагматичних* позицій (проекція на процес спілкування; відсилання до мовленнєвого акту; акцент на інтенції комуніканта – ініціатора спілкування тощо), пов'язаний з актуалізацією на сучасному етапі лінгвістичного знання комунікативно-мовленнєвої проблематики. Урахування комунікативно-прагматичного підходу дозволяє нам трактувати *звертання*, слідом за Н. І. Формановською, як «найменування етикетної ситуації вступу в мовленнєвий контакт; суму висловлювань, що є складниками комунікативно-семантичної групи одиниць мовленнєвого етикету із загальним значенням звернення, привертання уваги; кожне з висловлювань, за допомогою яких здійснюють мовленнєвий акт звернення, привернення уваги».

Охарактеризовано три великих групи мовленнєвих формул, що виражають указане значення в різних ситуаціях спілкування: основні одиниці залучення уваги; основні звертання до незнайомого адресата; основні звертання до знайомого адресата. У другій і третій із зазначених груп звертання як етикетна позиція неодмінно включає в себе звертання-вокатив, що й виступає її найбільш суттєвою ознакою, з урахуванням якої в просторі мовленнєвого етикету різні комунікативні ситуації відмежовуються одна від одної.

Ця частина роботи містить також аналіз матеріалу, пов'язаного з наявністю в російській мові декількох форм особового імені, що здебільшого використовують у практичній комунікації як звертання (вокатив): повна форма паспортного імені: *Александр, Пётр; Светлана, Наталья*; скорочена форма (варіант повного імені): *Саша, Петя; Света, Наташа*; зменшувально-пестлива форма особового імені: *Сашенька, Санечка; Петенька, Петруша; Светочка, Светуля; Наташенька, Наточка*; знижено-згрубіла форма імені: *Сашка, Петька; Светка, Наташка*.

На сучасному етапі особливо значущу роль у російському мовленнєвому етикеті відведено співіснуванню етикетних форм *ти-* і *ви-* (*Ви-*)-спілкування, що сформувалися впродовж історичного розвитку російської мови і розмежовуються за низкою ознак, продиктованих характером ситуації спілкування і статусом комунікантів, які беруть участь у ній. Ці параметри, у свою чергу, впливають на стилістичну особливість використовуваних звертань, а також на їхнє емоційно-експресивне забарвлення. Так, для спілкування на «*ти*» у сучасний період використовують кілька варіантів звертання на ім'я (*Сергей, Татьяна, Егор, Ирина; Серёжа, Таня, Ира; СерёжЕНЬКа, ТанЮША, ИрОЧКа; Серёжка, Танька, Петька, Ирка*); звертання на ім'я та ім'я по батькові (*Сергей Николаевич, прошу тебя, пойді мене навстречу!; Галина Петровна, ты не сможешь мене с выкройкой?; Нинмихална, Иванфёдорыч*); звертання тільки на ім'я по батькові (*Петровна, Семёновна, Николавна, Михалыч, Сергеич*). У сфері російського ви-спілкування використання звертань також має певні особливості: (1) *на ім'я та по батькові*; (2) *на ім'я*; (3) *за прізвищем*; (4) *за прізвищем у поєднанні зі словом «товариш / господин»*.

Проведений аналіз підтвердив, що наразі в російському спілкуванні існують, по-перше, численні звертання (як до знайомих, так і незнайомих людей)

невимушено-повсякденного й просторічного характеру, які широко вживаються в недостатньо культурному молодіжному середовищі, а також у мовленні інших недостатньо освічених верств населення і перебувають за межами російського мовленнєвого етикету: *Эй! Эй ты! Папаша! Подруга! Мужик! Слышь, ты!* тощо. По-друге, спостерігаємо такий морфологічний спосіб вираження звертань, як форма кличного відмінка іменника, що частково втрачена сучасною російською мовою і вживається «в готовому вигляді» в текстах різної стилістичної належності: *боже, господи, отче*, а також форми типу *старче, друже*: «*На меня наставлен сумрак ночи/ Тысячью биноклей на оси./ Если только можно, Авва Отче, чаю эту мимо пронеси!*» (Б. Л. Пастернак); ***Боже! Как хорошо!***; ***Боже! Как я устал!***.

Продемонстровано, що при виборі форм звертання до співрозмовника адресант ураховує (як свідомо, так і на підсвідомому рівні) низку чинників, що забезпечують етикетний або неетикетний характер використовуваних у комунікації номінацій адресата, як-от: тип ситуації; ступінь знайомства співрозмовників; ставлення до співрозмовника; характеристика мовця; характеристика адресата; місце спілкування; час спілкування тощо. Серед інших факторів реєстр спілкування (*нейтрально-ввічливий, підкреслено-ввічливий, дружньо-неофіційний, фамільярний*) має суттєве значення.

У зазначеній частині роботи наголошено на доцільності дослідження звертань як соціально значущих мовних знаків не тільки з позицій синхронного стану російської мови, але й в аспекті осмислення цього феномену з історичних позицій. Зокрема зауважено, що синхронно-діахронічний підхід дозволяє не лише простежити затребуваність тих чи тих етикетних формул у різні періоди існування мови, але й виявити певні тенденції їхнього «мігрування» (переходу деяких номінацій-звертань до пасивного запасу; висування ряду номінацій до числа пріоритетних тощо) у рамках того чи того національного мовленнєвого етикету.

Третій розділ – «Функціонування формул мовленнєвого етикету в класичній російській прозі» – присвячений аналізу формул мовленнєвого етикету, зrealізованих у такому з типів комунікативних ситуацій, де звертання-вокативи взаємодіють зі звертанням як етикетною позицією найбільш тісно і різноманітно: у ситуаціях спілкування *батьків з дітьми, дітей один з одним, батьків/дітей з представників різних соціальних прошарків*.

Первинне формування особистості, у тому числі й мовної, точніше – *комунікативно-мовленнєвої*, відбувається саме в сім'ї, що обумовлює її принципово важливу роль у цьому процесі. Особливе місце в процесі комунікативно-особистісного становлення посідає оволодіння рідною мовою й навичками мовленнєвого спілкування; саме в сім'ї закладаються культурні та поведінкові стереотипи особистості, які потім реалізуються комунікантами в різних ситуаціях спілкування.

У сформульованому положенні, окрім інших чинників, обумовлено суттєве на цьому етапі лінгвістичного і гуманітарного знання зростання дослідницького інтересу до різноаспектного вивчення сім'ї. Сім'ю розглядають психологи (в аспекті формування в сім'ї психологічного клімату і характеру стосунків між її членами); соціологи (як малої соціальної групи); історики (з позиції виникнення й

видозміни сім'ї в ході її історичного розвитку), культурологи (щодо формування в сім'ї особливого культурного простору) і под.

Істотно зріс до вивчення сім'ї й інтерес лінгвістів, які досліджують цей феномен, зокрема в аспекті *розподілу в сім'ї комунікативних* (соціально-комунікативних) ролей у різних ситуаціях мовленнєвого спілкування. Докладного розгляду набувають нині окремі *жанри сімейного спілкування, сімейний фольклор і фамільелект* – мовленнєві засоби, що функціонують у межах спілкування членів окремої сім'ї між собою. Актуальну проблему становить і розгляд питань, пов'язаних із *явищами білінгвізму і навіть полілінгвізму*, що все частіше спостерігають у сучасних сім'ях.

В умовах значного зниження рівня мовленнєвої культури в сучасному суспільстві, що зачепив і сферу мовленнєвого етикету, особливої цінності набувають джерела, які зафіксували кращі зразки функціонування мовленнєвоетикетних формул у російській культурі в різні часи існування цієї національно-культурної спільноти.

До таких джерел, поза всяким сумнівом, належить класична російська література – твори, де відображено життя російського суспільства в різні періоди його розвитку, у тому числі його багата й різноманітна мовленнєва культура з її численними мовленнєвоетикетними формулами, частина яких сьогодні не є актуальною, проте становить унікальне багатство національної лінгвокультури. У цій частині роботи проаналізовано фрагменти з творів російської класичної прози, як-от: казок П. П. Бажова й О. С. Пушкіна, сімейної хроніки С. Т. Аксакова, романів Л. М. Толстого, оповідань В. Г. Распутіна і А. Г. Бітова, роману Г. В. Семенова, спогадів про відомого вченого-лінгвіста О. О. Реформатського його дружини Н. Й. Ільїної, оповідань Г. М. Троепольського. Саме вони відтворюють картини життя минулого, не тільки образно передаючи характерні особливості повсякденного й офіційного буття предків, а й містять надзвичайно цінну інформацію про морально-етичні засади і духовну своєрідність минулого.

Кращі зразки класичної російської літератури надають сучасним дослідникам можливість для уточнення, розширення, доповнення уявлень про норми мовленнєвоетикетного характеру в різні періоди існування російської мови. Однак у цій частині роботи продемонстровано, що матеріал російської класичної літератури, який містить відомості про мовленнєвий етикет, може послужити базою і для певних висновків теоретичного характеру, зокрема щодо російської мови в її діяхронічному розвитку.

У російській класичній літературі міститься також різноманітний і унікальний за своїми характеристиками матеріал про національний мовленнєвий етикет, що заслуговує на детальне дослідження й систематизацію з лінгвістичних позицій. Зокрема, у російській художній прозі – трилогії «Дитинство. Отроцтво. Юність» Л. М. Толстого і романі С. Т. Аксакова «Дитячі роки Багрова-онука», що зображують життя російського суспільства XIX-го століття, – усебічно представлена сімейна комунікація дворянського і поміщицького станів: дітей з

батьками та батьків із дітьми; недорослих членів сімей між собою; дворян і поміщиків з представниками нижчих верств (слуг, селян тощо).

Основну увагу при цьому зосереджено на таких питаннях: мовленнєвий аспект спілкування батьків з дітьми (загальна характеристика); мовленнєвоетикетні формули, що використовують у ролі вокативів при звертанні дітей до батьків; мовленнєвоетикетні формули, використані у ролі вокативів при звертанні дітей один до одного; своєрідність міжособистісного спілкування комунікантів – представників різних соціальних прошарків; відображення в художньому творі впливу французької культури на мовленнєвий етикет російського дворянського суспільства у ХІХ столітті.

Аналіз мовленнєвоетикетних формул, використаних у спілкуванні батьків і дітей, дозволяє зробити висновок про те, що вони переважно відрізнялися позитивним емоційним забарвленням, були орієнтовані на вираження любові, удячності, поваги членів сім'ї один до одного. Особливим розмаїттям при цьому характеризувалися номінації-вокативи, адресовані батьками дітям (*мой друг (дружок), милый друг, мой бесценный друг, Володя, мой ангел, мой милый, голубчик, Венямин, (мой) Николенька, Катя, Люба, Любочка* і под.) та дітьми батькам (*маменька, (милая) мамаша, матушка, голубчик мой, душечка моя, татап, голубчик папа* та ін.):

«... я, не смея следовать за ним, подошёл, с любопытством, прислушиваться к тому, что говорила Валахина с дочерью.

– Ещё полчаса, – убедительно говорила Сонечка.

– Право, нельзя, мой ангел.

– Ну для меня, пожалуйста – говорила она, ласкаясь» (Л. М. Толстой);

«– Ах, бог мой! Ты плачешь! – вдруг сказала Любочка, выпуская из рук цепочку его часов и уставляя на его лицо свои большие удивлённые глаза. – Прости меня, голубчик папа, я совсем забыла, что это мамашина пьеса» (Л. М. Толстой).

Наші спостереження доводять, що багато з указаних вокативів у сучасній російській мові значно звузили сферу свого вживання.

На окрему дослідницьку увагу заслуговують і мовленнєвоетикетні формули, використовувані недорослими членами дворянських сімей у спілкуванні один з одним (між рідними чи знайомими). Серед них переважають варіанти звертань із суфіксами позитивної оцінки (зменшувально-пестливими): *Николенька, Катенька, Любочка, братец, милая моя сестрица* і под.: *«– Знаешь, Николенька, что она написала? – сказала Катенька, разобиженная названием иностранки – она написала...» (Л. М. Толстой); «Милая моя сестрица, держась за другую мою руку и сама обливаясь тихими слезами, говорила: Не плачь, братец, не плачь» (С. Т. Аксаков).* Уживання таких варіантів повних імен-антропонімів у функції звертань сприяло створенню доброзичливої тональності комунікативно-мовленнєвих ситуацій, що, відповідно, підвищувало ефективність спілкування загалом.

У спілкуванні представників дворянства з представниками нижчих верств населення, насамперед слуг і тих, хто навчав і виховував дворянських дітей

(гувернерів / гувернанток і вчителів) також існували певні правила, яких обидві сторони при взаємодії дотримувалися досить суворо. Молодші члени дворянських сімей так само, як і дорослі, могли звертатися до слуг на *ти*, незважаючи на те, що адресатами часто були люди значно більш старшого або навіть похилого віку: «— *Позволь, я тебе помогу, Николай*, – сказав я, стараюся дати своєму голосу кроткое выражение; и мысль, что я поступаю хорошо, подавив свою досаду и помогая ему, ещё более усилила во мне это кроткое настроение духа» (Л. М. Толстой). Поряд із цим проаналізований матеріал свідчить, що, попри очевидні станові відмінності, дворянським дітям пропонували в спілкуванні зі слугами поводитися чемно, стримано й до певної міри шанобливо, не допускаючи агресивного і тим більше нахабного ставлення. У російських дворянських сім'ях подібне ставлення до представників нижчих верств аж ніяк не заохочували, а нерідко й піддавали осуду.

Утім, іноді між слугами і членами дворянської сім'ї склалися особливі, інтимно-довірливі, майже родинні стосунки, що відбивалося й у характері їхньої комунікативної взаємодії, зокрема й у використанні в процесі спілкування особливих мовленнєвоетикетних формул як з одного, так і з другого боку (*мой батюшка, голубушка Наталья Савишина, матушка, мой соколик, дядька*): «Старушка посмотрела на меня с недоумением и любопытством, должно быть не понимая, для чего я спрашиваю у неё это.

– Кто мог ожидать этого? – повторил я.

– Ах, *мой батюшка*, – сказала она, кинув на меня взгляд самого нежного сострадания, – не то, чтобы ожидать, а я и теперь подумать-то не могу. Ну уж мне, старухе, давно бы пора сложить старые кости на покой; а то вот до чего довелось дожить: старого барина – вашего дедушку, вечная память, князя Николая Михайловича, двух братьев, сестру Аннушку, всех схоронила, и все моложе меня были, *мой батюшка*, а вот теперь, видно за грехи мои, и её пришлось пережить. Его святая воля! Он затем и взял её, что она достойна была, а ему добрых и там нужно» (Л. М. Толстой).

У художніх творах, що слугували матеріалом дослідження, відображено й вплив французької культури на мовленнєвий етикет російського дворянського суспільства. Зокрема, це підтверджує досить активне використання таких звертань, як (*маман (maman), St.-Jérôme, naná, Мими, (monsieur) Nicolas, mon cher, Ко-ко*), наділених значно меншою душевністю й позитивністю, що відрізняються від багатьох розглянутих раніше етикетних формул, насамперед від тих, які відбивають національну своєрідність російського етикету: «— Вам, я думаю, скучно, *monsieur Nicolas*, слушать из середины, – сказала мне Софья Михайловна с своим добродушным вздохом, переворачивая куски платья, которое она шила»; «— *Merci, mon cher*, – сказала она (Софья Ивановна), – я сама иду туда, так скажу» (Л. М. Толстой).

Установлено, що класична російська література, зокрема досліджені твори, можуть бути використані як унікальні джерела, що відтворюють неповторний психологічний мікроклімат російської дворянської сім'ї XIX-го століття, значно більш гармонійний, ніж сучасна сімейна комунікація, у формуванні якої мовленнєвому етикету

загалом і конкретно мовленнєвоетикетним формулам, що вживалися в цьому спілкуванні дітьми й батьками, належала дуже важлива роль.

У **висновках** узагальнено основні результати дослідження.

Незважаючи на те, що мовленнєвий етикет становить універсальне явище, властиве всім національним лінгвокультурам, кожна мова містить власний *мовленнєвоетикетний тезаурус* (запас мовленнєвоетикетних формул – слів і виразів), у якому зафіксовано національне уявлення про ввічливість і правила поведінки людини в різних комунікативних ситуаціях.

Російський мовленнєвий етикет, як і мовленнєвий етикет інших національностей, формувався протягом тривалого часу, у зв'язку з чим найбільш доцільним підходом при його вивченні вважаємо підхід *синхронно-діахронічний*, що враховує й історичні особливості становлення. Картини життя минулих епох відтворюють для нас літературно-художні твори, з яких ми дізнаємося про перебіг спілкування в попередніх поколіннях, що при цьому було найбільш важливим для них, чому приділялася першочергова увага.

У російській лінгвокультурі до числа найбільш поширених етикетних формул, що наповнюються в різноманітних комунікативних ситуаціях різним змістом, увіходить вокатив, або звертання, – граматично незалежний та інтонаційно відокремлений член речення, який використовують для номінації того, до кого звернена мова. У процесі міжособистісної комунікативно-мовленнєвої взаємодії вокатив виконує дві основні функції: *апелятивну*, або *заклику* (зокрема, привернення уваги адресата), і *оцінно-характеризувальну*; звертання здебільшого є і вираженням *соціокультурним* знаком, концентруючи в собі соціокультурні смисли, що можуть впливати іноді посутньо на процес спілкування.

У трилогії видатного російського письменника Л. М. Толстого «Дитинство. Отроцтво. Юність» та автобіографічному романі С. Т. Аксакова «Дитячі роки Багрова-онука» значне місце відведене зображенню сімейної комунікації у дворянському середовищі російського суспільства середини ХІХ-го століття. Увагу при цьому сфокусовано й на прийнятому в той час у дворянських сім'ях мовленнєвому етикеті, що використовували в спілкуванні як члени сім'ї між собою, так і в комунікативно-мовленнєвих ситуаціях з іншими особами.

Проаналізовані художні твори свідчать про те, що у дворянському середовищі особливе місце в сімейній комунікації посідало спілкування батьків з дітьми. Використовувані в цьому випадку вокативи практично завжди мають виражену позитивну емоційно-експресивну забарвленість, що сприяє також формуванню відповідної тональності спілкування: тональності любові, ніжності, довіри тощо.

Звертаючись до батьків, діти послуговуються такими номінаціями-вокативами *маменька, мамаша, милая мамаша, душечка моя, голубчик мой; папенька*, що вже містять у собі позитивну експресію, значною мірою сформовану суфіксами суб'єктивної оцінки (*-ЕНЬК-*, *-ЕЧК-*, *-ЧИК*).

У спілкуванні матері з дитиною використано такі мовленнєвоетикетні формули, як: *Николенька; моя душечка; мой ангел*; укладений у наведений

перелік мовленнєвоетикетних формул позитивний сенс також не викликає сумнівів.

У розглянутих творах при спілкуванні недорослих персонажів між собою здебільшого в ролі мовленнєвоетикетних формул використовують неофіційні варіанти особових імен, утворені за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки з виразними позитивними оцінними конотаціями, *ЛюбОЧКа*, *КатЕНЬКа*, *НиколЕНЬКа*, *Володя*, *ИлЕНЬКа* або ж номінації *братец* і *сестрица* з очевидною позитивною семантикою.

Правила сімейного спілкування у дворянському середовищі припускали саме таке – доброзичливе, ласкаве, ніжне – звертання дітей один до одного, що всіляко підтримували й заохочували дорослі члени сімей. Це сприяло створенню в сім'ї атмосфери комфортного як для дітей, так і для дорослих сімейного мікроклімату, формуванню позитивного, по-справжньому родинного ставлення один до одного.

Інші правила вживання мовленнєвого етикету діяли в тих випадках, коли представники дворянства (як дорослі, так і діти) спілкувалися з представниками нижчих верств – селянами або слугами, незважаючи на те, що останні часто, особливо після тривалого перебування в панському будинку, сприймалися як члени сім'ї. По-перше, до всіх своїх слуг як дорослі, так і діти дворянських сімей зверталися виключно на *ти*, що з позиції сучасного носія мови є якнайменше неввічливим: багато представників цієї соціальної групи були значно старшими за своїх юних господарів; однак станові відмінності підкреслювалися й у такий спосіб. По-друге, часто дворянські діти, так само як і їхні батьки та інші дорослі члени сім'ї, зверталися до значно старших за себе за віком слуг, використовуючи в ролі вокатива лише ім'я (а не ім'я та ім'я по батькові), що також суперечить правилам сучасного російського мовленнєвого етикету. По-третє, у спілкуванні як дорослих, так і недорослих членів дворянських сімей з представниками нижчих станів нерідко використовувалися ті ж етикетні формули, що й за комунікативної взаємодії між собою, які, однак, набували в подібних комунікативних ситуаціях зовсім іншого значення (наприклад номінація *голубчик*).

Ще одним чинником, що, як видається, посутньо вплинув на формування й уживання російського мовленнєвого етикету у дворянському середовищі ХІХ-го століття, був певний вплив французької культури на спосіб життя представників вищих верств російського суспільства, передусім дворянської. У сфері російського мовленнєвого етикету подібний вплив відбувся у використанні номінацій французької мови в ролі вокативів, що часто вживалися не в перекладі російською мовою, а у своїй вихідній формі; таким вокативом, що функціонує в трилогії Л. М. Толстого, є номінація *taman*.

Перспективу подальших досліджень становить вивчення закономірностей розвитку і функціонування мовленнєвоетикетних формул, що сприятиме поверненню уваги до проблем мовленнєвого етикету не тільки фахівців-філологів і представників суміжних з лінгвістикою галузей наукового знання, а й широкої громадськості, а це дозволить, у свою чергу, більш детально

проаналізувати стан мовленнєвої культури на цьому етапі розвитку суспільства і намітити шляхи підвищення її рівня в сучасному соціумі.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, у яких опубліковані основні результати дисертації (фахові видання України):

1. Шень Биньбинь. Своеобразие речезыкетных формул в повести С. Т. Аксакова «Детские годы Багрова-внука». *Мова і культура. (Науковий журнал)*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 18. Т. VI (181). С. 477–481.
2. Шень Биньбинь. Речевой этикет как элемент «усадебной» дворянской жизни XIX века (на материале произведения С. Т. Аксакова «Детские годы Багрова-внука»). *Мова і культура. (Науковий журнал)*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. III (183). С. 90–94.
3. Шень Биньбинь. Стилистически маркированные формы речевого этикета в повести Л. Н. Толстого «Детство»: структурно-семантический и лингвокультурологический аспекты. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. III (188). С. 33–37.
4. Шень Биньбинь. Повесть Л. Н. Толстого «Отрочество» как «энциклопедия» семейных обращений русской лингвокультуры XIX века. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. Научно-методический журнал*. 2018. № 2(64). С. 8–12.
5. Шень Биньбинь. Речезыкетные формулы семейного общения в русской дворянской семье XIX века (на материале повести Л. Н. Толстого «Юность»). *Мова і культура. (Науковий журнал)*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Вип. 21. Т. IV (193). С. 286–289.

Статті, у яких опубліковані основні результати дисертації (закордонні наукові видання):

6. Шень Биньбинь. Семейная коммуникация как особый вид общения. *European Journal of Humanities and Social Sciences*. Premier Publishing s.r.o. Vienna. 1. 2020. P. 79 – 83.

Статті, у яких представлені додаткові результати дисертації:

7. Шень Биньбинь. Речезыкетные формулы в повести Л. Н. Толстого «Детство»: структурно-семантический и лингвокультурологический аспекты. *XI Машеровские чтения: материалы Международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных, Витебск 18 октября 2017 г. / Витебск. гос. ун-т; редкол.: И. М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. С. 267–269.*
8. Шень Биньбинь. О своеобразии некоторых речезыкетных формул в повести С. Т. Аксакова «Детские годы Багрова-внука». *Transformations in Ukrainian Education and Scientific Research: Global Context* (25 – 26 травня 2017 р., Умань,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини). Умань, 2017. С. 200–204.

Тези

9. Шень Биньбинь. Русский речевой этикет как воплощение национальной культуры (на материале классических произведений XIX века). *Феномен родного языка: коммуникативно-лингвистический, социокультурный, философский и психологический аспекты* (21 февраля 2017 года, Витебский государственный университет имени П. М. Машерова, г. Витебск, Республика Беларусь). Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. С. 267–268.
10. Шень Биньбинь. Речевой этикет как элемент русской классической литературы: этнолингвистический и лингвокультурологический аспекты. *Материалы III Международной научной конференции «Мир языка – мир в языке» памяти д. ф. н., проф. В. И. Гончарова»* (29 – 30 октября 2015 г.). Киев, 2015. С. 53–54.
11. Шень Биньбинь. Этикетные формы-обращения в повести Л. Н. Толстого «Отрочество» (социокультурный аспект). *IV Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові»: статті і матеріали* (Київ, 26 –27 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 199–202.

АНОТАЦІЯ

Шень Біньбінь. Вокативи як елемент сімейної комунікації XIX століття (на матеріалі творів Л. М. Толстого і С. Т. Аксакова). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди МОН України, Харків, 2020.

У дисертації досліджено і систематизовано вокативи (звертання) як мовленнєвоетикетні формули російської дворянської сімейної комунікації в прозових творах російської класичної літератури, а також встановлено їхні структурно-семантичні й прагматичні характеристики. Продемонстровано національно-культурну значущість російського мовленнєвого етикету як важливого складника російської лінгвокультури.

Охарактеризовано вокатив як мовленнєвоетикетну формулу в структурно-семантичному, комунікативно-прагматичному й соціокультурному аспектах. Здійснено комплексний аналіз вокативів, використовуваних у трилогії Л. М. Толстого і романі С. Т. Аксакова, виявлено їхні функції як мовленнєвоетикетних формул сімейної комунікації російського дворянського суспільства XIX-го століття.

Типологізовано зібраний матеріал з урахуванням соціального статусу комунікантів і характеру родинних відносин між ними. Фрагментарно зіставлено функції виявлених мовленнєвоетикетних одиниць із системою формул сучасного мовленнєвого етикету.

Ключові слова: етикет, мовленнєвий етикет, вокатив (звертання), комунікативна взаємодія, сімейна комунікація, мовленнєвоетикетна формула, соціокультурний знак, лінгвокультура.

АННОТАЦІЯ

Шэнь Биньбинь. Вокативы как элемент семейной коммуникации XIX века (на материале произведений Л. Н. Толстого и С. Т. Аксакова). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды МОН Украины, Харьков, 2020.

Диссертация посвящена выявлению и систематизации вокативов (обращений) как речезыкетных формул дворянской семейной коммуникации в прозаических произведениях русской классической литературы; установлению их структурно-семантических и прагматических характеристик, а также эстетической и культурной значимости в анализируемых художественных дискурсах и в русской лингвокультуре в целом. В связи с выдвиганием в языкознании на ведущие позиции антропоцентрической парадигмы в работе актуализирован коммуникативно-прагматический аспект исследования обращений, тесно связанный с выявлением его стилистических и эмоционально-экспрессивных характеристик.

На материале трилогии «Детство. Отрочество. Юность» Л. Н. Толстого и автобиографической повести «Детские годы Багрова-внука» С. Т. Аксакова охарактеризована семейная коммуникация в дворянской среде русского общества середины XIX-го века, в центре внимания которой находится принятый в то время речевой этикет, используемый в общении как членов семьи между собой, так и в коммуникативно-речевых ситуациях с другими лицами.

Анализ фактического материала показал, что особое место в семейной коммуникации отводилось в дворянской среде общению родителей и детей. Используемые в этих случаях обращения практически всегда обладают выраженной позитивной эмоционально-экспрессивной окраской, что способствовало и формированию соответствующей тональности общения: тональности любви, нежности, доверительности и под.

Выявлено, что при общении между собой незрелых персонажей в рассматриваемых произведениях в большинстве случаев в качестве речезыкетных формул используются неофициальные варианты полных личных имён, образованные с помощью суффиксов субъективной оценки с отчётливыми позитивными оценочными коннотациями или же номинации с явной позитивной семантикой.

Определены особенности иного правила употребления речевого этикета в тех случаях, когда представители дворянства (как взрослые, так и дети) общались с представителями низших сословий – крестьянами либо слугами, несмотря на то,

что последние часто, особенно после длительного пребывания в господском доме, воспринимались как члены семьи.

В диссертации доказано определённое воздействие французской культуры на уклад жизни сословий высшего русского общества, прежде всего – сословия дворянского. Исследования специалистов различных научных областей свидетельствуют, что наиболее сильным воздействием французской культуры на русскую было в XVIII-ом веке, однако в XIX-ом веке это влияние также ещё ощущалось, что подтверждает и проанализированный нами материал.

Исследование проводилось с учетом синхронно-диахронического подхода к изучению русского речевого этикета, учитывающего исторические особенности его становления, поскольку именно этот подход позволяет адекватно оценить современное состояние группы языковых средств, а также более полно и глубоко осмыслить теоретические основы формирования речевого этикета в принципе.

Ключевые слова: этикет, речевой этикет, вокатив (обращение), коммуникативное взаимодействие, семейная коммуникация, речевой этикетная формула, социокультурный знак, лингвокультура.

SUMMARY

Shen Binbin. Vocatives as the element of the family communication of the 19th century (on the material of L. N. Tolstoy's and S. T. Aksakov's literary works). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.02 – Russian language. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2020.

The thesis deals with the investigation and systematization of the vocatives as speech etiquette formulas of a Russian noble family communication in prose works by Russian classical literature writers, as well as their structural and semantic, and pragmatic characteristics.

The national and cultural significance of Russian speech etiquette as a meaningful component of Russian linguistic culture has been demonstrated. It has been characterized as a speech etiquette formula from the structural and semantic, communicative and pragmatic, socio and cultural positions. The complex analysis of the vocatives used in L. M. Tolstoy's trilogy and in S. T. Aksakov's novel has been introduced by revealing vocatives functions as speech etiquette formulas of the family communication in the noble society of the 19th century.

The collected material has been typologized considering the social status of the communicants and the nature of the family relations between them. Functions of the studied speech etiquette units have been compared with the system of formulas of modern speech etiquette.

Keywords: etiquette, speech etiquette, vocative, communicative interaction, family communication, speech etiquette formula, social and cultural sign, linguoculture.

Відповідальна за випуск – А. А. Зернецька

Підписано до друку 28.07.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311
Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 941249 від 28.01.2003 р.

